

Horváth Boldizsár: Emléktörödékek köz- és magánéletéből.

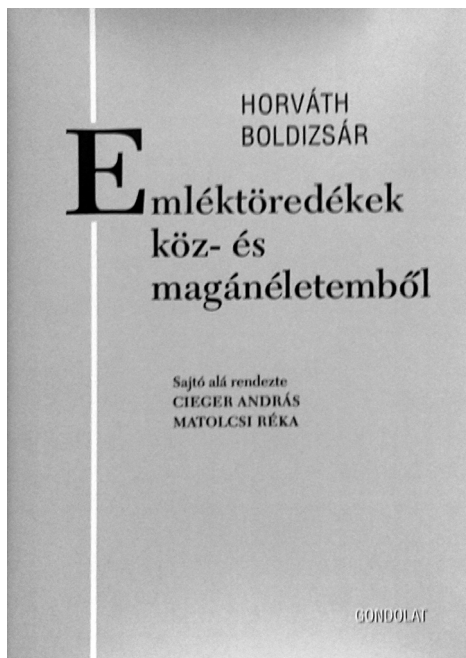
S. a. r. Cieger András, Matolcsi Réka.

BP.: GONDOLAT KIADÓ, 2021. 137 P.

(JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK; 52.)

Úgy tűnik, hogy a 200 éve született Horváth Boldizsár kulturális emlékezetével minden rendben van szülővárosában Szombathelyen. Még életében, 1886-ban közterületet neveztek el róla. 1898. évi halálát követően 1901-ben felavatták egész alakos szobrát az egykori Deák-ligetben, utóbb Horváth Boldizsár kertben, a mai Savaria Múzeum előtti parkban. Szülőházán – Fő tér 25. – emléktábla áll. Középiskola is viseli a nevét, de mégis a múlt iránt érdeklődők, valahogy keveset tudnak érdemi tevékenységéről. Talán csak annyit, hogy a szombathelyiek közül elsőként lett miniszter az egykori városi tisztviselő a jogszerűen kinevezett magyar kormányban, és hogy a kiegyezést „megteremtő” Andrassy-kormány igazságügyminisztere volt. S talán az ismerethalmaz itt véget is ér.

Aki persze ismeri a helyi történeti folyóiratokat, az olvashatta Tilcsik György bravúros tanulmányát¹ a család, az atya Horváth József és Horváth Boldizsár tevékenységéről az 1848-at megelőző időszakról. Aztán itt sokakban, vagy talán mindenkiben elvékonyul a tudás. A magyarázat persze borzasztó egyszerű, hiányzik a tevékenységét bemutató, akár kis- vagy nagymonográfia, vagy egyáltalán egy olyan ismeretterjesztő kötet, ami részletesebb áttekintést adna e kiváló politikus, nagyszerű szónok, de gyengécske költő életútjáról. Nos, az eddigi hiátus részben megszűnt a jelen kötet kiadásával, vagy pontosabban egy izgalmas

19. századi karriert, emberi portrét ismerhetünk meg a kortársai által csak Bódiként emlegetett emlékiratában. A kiegyezés korának avatott szakértője Cieger András munkatársával, Matolcsi Rékával arra vállalkozott, hogy közreadják Horváth Boldizsár visszaemlékezés-törödékeit 1897–1898-ból, amit az életéhez szorosan kapcsolódó naplórészletekkel – tőle és leányától, Horváth Gizellától –, valamint 1895-ben rögzített végrendeletével egészítettek ki.

Bármelyik kosztümös, történelmi film vagy a 19. századot reprezentáló romantikus irodalmi alkotás becsületére válna annak a jelenetnek a meglevenítése, amivel Horváth visszaemlékezését „kezdi”. 1849 nyarán már tudta, hogy mindazokat a képviselőket, akik elkísérték a magyar törvényhozást az alföldi városokba – Debrecen, majd Pest érintésével Szegedre –, azokat hadbírótság elé állítják, így őt is. Úttalan utakon októberben titokban visszatért

¹ Tilcsik György: Egy csizmadiamester karrierje a reformkori Szombathelyen. = Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1999. 1. sz. 6–21. p.

szülővárosába, hogy elbúcsúzzon feleségétől és 2 hónapos gyermekétől, valamint szűkebb tágabb családtagjaitól, és mint oly sokan ezekben a hónapokban a bujdosást, vagy az európai emigráció bizonytalanságát válassza. *„Mikor azonban a csomagolást befejeztük s készen voltam a hosszú kétes útra, egy drámai jelent következett, amelynek megrázó hatása felforgatott mindent. Nőm és sógornőm térdre borultak előttem, átkulcsolták lábamat és zokogó hangon esdekelve kértek, hogy mondjak le menekülési tervemről. »Ne hagyd el nődet és gyermekedet« – mondá sógornőm, s egy jósnő szerepét öltvén magára, ihletett hangon tette hozzá: érzem, hogy semmi bántalmad nem lesz.»* (32. p.) Hogy azután, hogyan alakul ez a történet és mennyiben igazolta a női megérzéseket a história az is megtudható az emlékiratából. Szenzációs, élvezetes olvasmány, Horváth Boldizsárról közismert, hogy kiválóan tudott írni, nem véletlenül nevezték hol az Andrassy-kormány, hol a Deák-párt tollának. 120 év után is eleven, pompás az emlékirata. Számptalan egyedülálló történettel gazdagította a korról szóló tudásunkat. Sajnos, életútjának csak 1849 és 1871 közti szakasza ismerhető meg, és némiképp persze a korabeli politikai „boszorkánykonyha” néhány fontos pillanata, de ahogy rögzítette, ahogy megformálta – talán lediktálta, hisz ekkor már vakságra ítéltetett szembetegsége miatt – nagy barátja, a jó palóc Mikszáth Kálmán is megirigyelhette volna.

A kötet bevezetőjéből tudhatjuk meg, hogy Bódi 1888 óta foglalkozott az emlékiratának a megfogalmazásával, és életműve írott anyagainak közreadásával, legalábbis erről tudósított kedvenc újságja a „Fővárosi Lapok”, ez azonban nem történt meg, aminek valószínű oka a már említett elhatalmasodó betegségei, ilyen értelemben ez a kiadvány a végakarátának a teljesítését is jelenti. (128. p.)

A közreadó páros, részben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, részben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető kéziratokat tette közzé példás gondossággal, ahol a lábjegyzetek nemcsak a szövegben előforduló, vagy megnevezett alakok életrajzi adatait tartalmazza, hanem olyan információkat is, amely révén a jelzett korszakban és az akkor zajló események az értő olvasó számára teljessé, totálissá válnak. Az „Előszó” alapján ebben nyilván szerepet játszott a kötet lektorának, Tilcsik Györgynek a javaslatai és információi is, aki jelen pillanatban a legavatottabb szakértője a korszak szombat-helyi és Vas vármegyei eseményeinek.

Az „Emléktöredékek köz- és magánéletemből” 11 fejezetre tagolódott és tényleg töredékes, de rögtön tegyük hozzá, fontos töredékeket tartalmaz. Nemcsak a 19. század 50-es éveiben átélt élményekről, részletekről, hanem és főleg a 60-as években az Andrassy-kormány időszaka alatt folytatott munkájáról, a delegáció gondolatának születéséről, miniszteri „kiválasztásának” történetéről, stb. Jól látta az egykori városi főjegyző, majd jó nevű helyi ügyvéd saját életpályájának nagy fordulópontjait (64–65. p.), ezt valószínűleg a róla készülő monográfia szerzője is megerősíti majd. Ugyanakkor az általa megrajzolt történetek plasztikussá és egyben emberivé is teszik az 1867-ben megalakuló kabinet útkeresését, botorkálását a jövőbe vezető rejtélyes kormányzati úton. A kiforratlanságból eredő ügyek rendezési technikáit, ötleteit, ami minden hatalomra kerülő kabinet első időszakát jellemezte és jellemzi. Különösen magával ragadóak azok a jelentek, amelyben a mester, a példakép Deák Ferenc alakját idézi fel és azt a harmóniát, amiben képesek voltak politikai krédójukat, liberális világképet együtt is megjeleníteni. Nincs bennünk kétség, hogy valós lehetett a történet,

amit leírt, a félszavakból is megértjük egymást korabeli kiadása. Tudni illik, nagy kihívást jelentett a liberális Andrássy-kormánynak 1868 elején a szélbal és a demokrata körök mozgalma, ezt a kezdeményezést kellett valahogy megállítani úgy, hogy az elvhűség 1848 szelleme megmaradjon. A belügyminiszter, Wenckheim Béla báró képességeit – úgy tűnik – meghaladta ez a feladat, és a nagy politikai kontroll szerepet játszó Deák haragját vívta ki. (Ahogy elhelyezi a zalai „öreg urat” a korabeli politikai saktáblán az üzenetértékű.) Ilyen előzmények után került sor arra a szituációra, ami az „Angol királynő” szállodájában zajlott le 1868-ban. A nemzet prókátora szinte leüvöltötte a belügyminiszter fejét, hogy milyen szabályozást akar kiadni az említett témában, amikor váratlanul Horváth Boldizsár igazságügyminiszter is megjelent. Majd elkezdődött a közös munka, a kívánatos liberális értékrend alapján készült utasítás megfogalmazása. Horváth erről így emlékezett: *„Ne beszélj – vágott közbe az öreg úr – hanem formulázz! – s erre egy ív papírt s egy iront dobott élém, amiből asztalán mindig legalább egy tucat hevert. Mit tehettem a szentlelket hívtam magamban segítségül s formulázni kezdtem. Még csak a harmadik alinea végén voltam, mikor az öreg úr rám kiáltott: Hát mit írtál? Még nem végeztem vele. Mindegy olvasd fel, ami készen van! Felolvastam. Hogyan szól az utolsó mondat? Olvasd fel még egyszer! Ezt is teljesítém. Nem azt – dörögte ismét az öreg úr – hanem ami előtte van! Felolvastam most az utolsó előtti mondatot. Nohát, folytasd! – felelé. Akarom a formulázást folytatni, de legnagyobb meglepetésemre – a szót ő veszi át, s a rendelet hátralévő részét egész végig ő diktálja le. A rendeletnek tehát körülbelül egyharmada az enyém, másik kétharmada pedig az öreg úr műve.”* (84–85. p.)

Csodálatos pillanata közös gondolkodásnak és munkának.

Bódi emlékiratában „nem fényezte magát”, nem oly embernek mutatta be magát, aki nélkül a kormány nem tudott volna működni. Annak ellenére, hogy számtalan fontos kormánydokumentum, törvénytervezet, leirat, trónbeszéd végső megfogalmazásában kulcsszerepet játszott. Nem véletlenül nevezték a párt és a kormány tollának. *„Andrássy miniszterelnöksége korában Horváth Boldizsár ékesszólására bízták a kormány retorikai képviselőjét”*² – ismerte el a „Pesti Hírlap” 1 évtized távol-ságából is. Csak sajnálni tudjuk, hogy igazságügyminiszteri tevékenységének sok, fontos pillanatáról, vitáiról nem írt, folyjanak azok, akár a belső apparátussal, akár az ügyvédi szakmával. Parlamenti szerepléseiről a híres 1866. decemberit leszámítva nem emlékezett meg (57–63. p.), pedig lett volna mivel büszkélkedni, mert szónoki teljesítményével kiemelkedett kortársai sorából, hozzászólásaira, érveire képviselőisége idején – 1892-ig – a korabeli sajtó is mindig figyelt.

A kötet „Függelék” részében három dokumentum is szerepel. Az első Horváth Boldizsár 1846 októbere és 1847 januárja között rögzített töredékes naplója, ami eredetileg a „Vasárnapi Újság”-ban látott napvilágot még 1900-ban. Itt is csak sajnálhatjuk, hogy ezek folytatása mindeddig még nem került elő, de reménykedünk, hátha a szerencse pártunkra áll ez ügyben is, mert nagyon sok, érdekes ízelítőt, emberi vívódást hozott a reformkori mezővárosi ifjú boldogságkereső életpillanataiból.

A másik dokumentum leányának, Gizellának a töredékes naplója 1871–1872-ből, aminek különösségét egy rejtett, titkos családi történet adja. Az igazságügyminiszter

2 Osztrák alkotmányos fogalmak. = Pesti Hírlap, 1879. jan. 20. 3. p.

nagyon büszke volt származására, egy sikeres városi polgár gyermekeként a maga erejéből jutott oda, ahová került, a miniszteri bársonyszékbe. A kitartó szorgalma és tudása révén társadalmilag is felemelkedhetett, mezővárosi származását és demokratikus beállítódását is deklarálta azzal, hogy nevéből a „h” betűt elhagyta. Ebben azonban sohasem a következetesség jellemezte, általában a „Pesti Napló” közölte így a nevét, a többi laptárs azonban nem, a hivatalos dokumentumokban is a „th” szerepelt. 1872-ben az apai nagyapa halálakor azonban olyan információval gazdagodott a család, ami döbbenetesnek tűnt, mert kiderült, hogy a família nemesi felmenőkkel is bírt (sic!), de ennél fontosabb Bódi reakciója: az elhallgatás. Egy olyan korszakban, ahol inkább a nemesi oklevelek fabrikálásának az évadja dúlt, mint ezek eltitkolása. A pontos igazság majd előbb–utóbb kiderül, de ez az ő identitását, viszonyulását a világhoz, már nem befolyásolja.

A harmadik dokumentum az 1895-ből származó végrendelete, példaértékű, ahogy intézkedett saját munkájának gyümölcséről, az összegyűjtött javairól. Elgondolkodtató, hogy miként gondoskodott fia és lányai, illetve három közismert és komoly társadalmi szerepet betöltő vejéről, valamint az idős korában őt ápoló szereplők apanázsáról.

Horváth Boldizsár élvezetes stílusú emléktörődékében jól érzékelhető a köz- és magánszféra választófala, kiváló adalékul szolgál a 19. század 60-as éveinek megértéséhez. Az általa törpe nemzedéknek gondolt generáció tevékenységéről. A kiadvány – Mezey Barnának köszönhetően – a „Jogtörténeti értekezések” 52. kötetként látott napvilágot, de egyáltalán nem bosszantó kakuktkojás jellege. Sőt, talán új ízével ötletet is ad a sorozatszerkesztőinek a jövőt illetően. A kötetet jól használható névmu-

tató zárja. A sorozat jellegéből adódóan nincsenek benne képek, korabeli grafikák – akár a „Borsszem Jankó”-ból, akár más élc-lapokból –, de ennek a hiányát Horváth kiváló tolla miatt nem érezzük, ez így teljes, ahogy van. Minden más vizualitás csak rontott volna a színvonalon, zavaró lenne.

Az egykori szombathelyi városi főjegyző kedvelt költői metaforaként használta – szerencsére ebbe a kötetben, versei nem kerültek be – az ár–apály jelenséget. A kiadvány remélhetően sikeresen hozzájárul a vele kapcsolatos dagályhoz, hogy születésének 200. évfordulója alkalmából megismerhessük az eleven és elvi, morális következetességgel élő Horváth Boldizsárt is, mert mint ilyen ritkaságnak számított a korában is és éppen ezért igazán megérdemli a figyelmet századok távlatából is.

Katona Attila

Murber Ibolya: Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924.

Határtörténetek az első világháború után.

BP.: ELKH BTK TTI, 2021. 184 P.

(MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK.

ÉRTEKEZÉSEK. TRIANON-DOKUMENTUMOK ÉS -TANULMÁNYOK; 10.)

Mindazok, akik lakóhelyük szerint tartósan vagy ideiglenes határ közelében élnek/éltek bizonyosan őriznek határtörténeteket. Az idősebb és a fiatalabb generációk elménevei határátlépésekről, határokon átvelő kapcsolattartásról, kereskedelemről vagy egyáltalán a határok átjárhatóságáról és a határmentiség létformájáról egészen eltérőek lehetnek. Nem beszélve arról, hogy Magyarország határ menti világa rendkívül sokszínű, így ahány szomszédos ország annyiféle határjelleg tükröződhet a törté-

netekből. És ez még csak az érem vagy a határ egyik oldala. Hiszen a határ túlsó felén élő (mikro- és makroszintű) közösségeknek is megvan a maga – nem feltétlen azonos – olvasata/narratívája a határ(on)-lét mindennapokban jelentkező társadalmi, gazdasági és szociális hatásairól, előnyeiről és hátrányairól. Ez a fajta – a 'mi' és az 'ők' dichotómiájára épülő – perspektíva határozza meg a mai napig az osztrák–magyar határ 1918–1924 közötti meghúzásának történelmi narratíváját is.

Murber Ibolya, történész, az ELTE SEK Berzsényi Dániel Pedagógusképző Központ egyetemi docense legújabb könyvében¹ – a határvita centenáriumán – arra tesz kísérletet, hogy a mainstream olvasattól eltérően, túllepve a politika- és eseménytörténet látókörén, illetve elszakadva az egysíkú és egyoldalú megközelítésmódtól a maga komplexitásában mutassa be az osztrák–magyar határhúzás közel félévtizedes folyamatát. Egyúttal pedig szemléltesse Közép-Európa 1. világháború utáni területi átrendeződésének – vagyis a posztimperialis átmenet időszakának – összetettségét, valamint a háború utáni valós és látens politikai erőszak jelentőségét.

Murber Ibolya az elmúlt években számos magyar és idegen nyelvű tanulmányban foglalkozott az 1. világháború utáni átmenet időszakával, illetve Ausztria és Magyarország helyzetével, válságkezelési módszereivel és határvitájával. Az újfajta nézőpontokra/módszerekre épített, a komparatiztika eszközével készült eddigi munkái több esetben is évtizedes – a revíziós gondolatok búvókörébe zárt – tabutémákat boncolgattak, illetve ezek felülírhatatlan-

nak vélt képét igyekeztek megdőnteni. Jelen monográfia az eddigi kutatások szintéziseként fogható fel, amely ezúttal (is) a mindent elválasztó határ képének cáfolatát hordozza magában.

A munka különböző cselekvési szinteken, az akciók–reakciók, valamint a kortárs diskurzusok hálójában, az osztrák és magyar vonatkozások szempontjából kiegyenlítően vizsgálja Ausztria és Magyarország – mint két önálló nemzeti tér, régió és társadalom – 1. világháborút követő igényeit. Az általános, illetve individuális társadalom- és államfejlődési törvényszerűségek ismeretében demonstrálja a követelések teljesüléséhez/teljesítéséhez vezető út, valamint a későbbi politikai konszolidáció bel- és külpolitikai faktorait, szocioökonómiai hátterét. Nemzetközi keretbe ágyazottan szemlélteti, hogy a kezdetben másodrendű Burgenland-kérdés – mint két vesztes állam között, egyetemessé lett regionális terület-

1 A monográfia a Harrasowitz Kiadó gondozásában 2021-ben megjelent német nyelvű kötet – *Murber, Ibolya: Grenzziehung zwischen Ver- und Entflechtungen. Eine Entstehungs-geschichte Deutsch-Westungarns und des Burgenlandes*. Wiesbaden, 2021. 108 p. (Balkanologische Veröffentlichungen; 68.) – bővített változata.

vita – miként vált 1921 őszére az európai politika egyik fő témájává. Továbbá miként idézett elő Ausztria és Magyarország között egy nem annyira nemzeti/etnikai, hanem inkább gazdasági motívumokon (szükséges-ségen) alapuló időleges szakadást.

A monográfia címe már önmagában is folyamatközpontúságot jelez, amelynek kiindulópontját (Német-)Nyugat-Magyarország, míg végpontját – a határvíta lezárásaként – az elcsatolt területekből létrejövő Burgenland jelenti. Emellett a „határtörténetek” megjelölés is szimbolikus, hiszen a határhelyzetet emeli konstrukciós erővé. Ezzel a többsíkúságra, a határ perspektívájából való eltérő értelmezési lehetőségekre hívja fel a figyelmet. Szemléltetve, hogy a határ önmagában nem értelmezhető, mivel létrejötté két egymás melletti vagy egymással szembeálló terület (határvidék), valamint az ott élők és azokat birtoklók közötti konfrontáció, illetve folytonossági hiány (törésvonal) eredménye. Tehát egy olyan társadalmi cselekvés, amelyről minden oldalnak – állam alatti és feletti, illetve formális és informális szinteken egyaránt – megvan a maga nézőpontja, illetve öndefiníciója.

A kötet – ahogy a bevezetésben is olvasható – a *border studies*, az *entangled history* (*histoire croisée*), valamint a *new diplomatic history* (új diplomáciatörténet) módszereit követve, illetve ötvözve készült. Ezen országhatárokon túlnövő, illetve azokat átszelő, átívelő folyamatok, interakciók és transzferek feltárását célzó koncepció nem titkolt célja, hogy Ausztria és Magyarország egymásról, illetve a 100 évvel korábbi területvitáról/határhúzásról alkotott – egymással ma is versengő és torzított – képzetait szembesítse. Továbbá a tradicionális narratívákat és nemzeti érzelmeket új nézőpontokból vizsgálva, mintegy megkérdőjelezve, feloldja a valós és/vagy vélt ellentéteket, jogsérelmeket. A munka ebből

a szempontból (is) úttörőnek és hiánypótlónak számít. Hiszen a mai Ausztria és Magyarország, amelyek nevükben a Habsburg Monarchia közép-európai folytonosságát őrzik, egykori – néha viharos – összetartozásuk tudatában ma is csak korlátozottan tudják közös történelmük értelmezését, illetve emlékezetét transznacionális szintre emelni. (Bár tény, hogy a nézőpontok/nemzeti érzelmek kölcsönös megismerésére, multilaterális feldolgozására irányuló igény – az évtizedes „érdektelenségen” túllépve – csak az utóbbi években bontakozott ki.)

Különösen igaz ez a nyugat-magyar határvonal körüli „testvérharcról”, vagyis Burgenland létrejöttéről, a területátadásról és a határhúzásról szóló – átfedést aligha tartalmazó – osztrák és magyar történelmi narratívák esetén. Ugyanis ezek két párhuzamosan futó történetszálon elhelyezkedve nem is különbözhetnének jobban egymástól, miközben eredetüket, hivatkozási alapjukat és felfogásukat tekintve nem is reflektálhatnának jobban egymásra. De – ahogy a kötet is kiemeli – a hangsúly egyelőre ma még a divergenciákon és az áldozatszerep nemzeti szintű (túl)hangsúlyozásán van. Mi sem bizonyítja ezt jobban annál, hogy a határhúzás 1918–1924 közötti eseménysorának ma sincs egységes, egyaránt elfogadott közös elnevezése. Bár az indulatok és a kudarc miatti frusztráció öröklött érzése hamar háttérbe szorult, de az elfogultságokon, illetve az örökös deficiten/kudarcon mára is csak kevésé sikerült túllépni. Emiatt pedig a mindenkori nemzeti emlékezetben szinte teljesen rejtve marad azon nézőpont, hogy ugyan ez egy nem tervezett határeltolás volt, de a végső megállapodás egy tárgyalásos kompromisszumon, illetve egy döntést legitimáló konszenzuson alapult és mindkét félnek okozott területi és presztízsvesztéséget (is). Ezen ignorációra épített szemléletmód ugyanakkor nem csak helyi jellegzetesség, hiszen Közép-

Európa-szerte a politikai gondolkodás mindig a vesztesé, vagyis a nemzeti keretekbe zárt áldozati narratíváé.

Jelen monográfia mintegy szembe-menve a túlzottan leíró és ideologikus megközelítésekkel, illetve túllépve a kizárólagos és megszokott nemzetközpontú kereteken felhívja a figyelmet a konvergenciák keresésére, a közkeletű toposzok és sérelmi/érvelési narratívák revidálására, vagy legalábbis kritikai szemléletére. Teszi ezt egyrészt a nemzetközi, az államközi, az állami/kormányzati szintű és a regionális/lokális diskurzusok, mint többnyire párhuzamosan futó, több ponton egymást (el)fedő, keresztező, illetve helyenként egymásra rímeltetett szintek határvitára gyakorolt kölcsönhatásainak tükrében. Másrészt a politika- és eseménytörténet által már jól ismert történések kronologikus keretében ágyazva előtérbe helyezi az események szereplőközpontú, transznacionális megközelítését. Eközben feltárja, illetve újrakonstruálja a térségben tevékenykedő paramilitáris (félkatonai) egységek háttérét, az osztrák–magyar piac- és kapcsolattörténet (át)alakulását, valamint az elcsatolás, illetve a határhúzás mindennapokban jelentkező, mikro- és makroszintű gazdasági, társadalmi és kulturális következményeit is.

A bevezetésből kiolvashatóak azok a nézőpontok, fogalomrendszerek és kérdések, amelyek mentén haladva a kötet készült. Eszerint választ kaphatunk arra, hogy miért, hogyan, illetve kiknek köszönhetően változott meg, vagyis került keletebbre az évszázados – 1867-ben még megerősített – tradicionális Lajta-határ. Miként vált a határvita a háború utáni osztrák és magyar válságkezelés/kármentés részévé, illetve más, megoldatlan állami szintű problémák elfedésére alkalmas elterelő akcióvá, kollektív cselekvési térré? Milyen osztrák és magyar szemszögből legitim, illetve érthető álláspontok, érvek és ellen-

érvek határozták meg, alakították Közép-Kelet-Európa második leghosszabb határvitájának eseménytörténetét? Miként milyen eszközökkel terjesztette ki Ausztria és Magyarország befolyását, illetve hatalmát a határvidékre és lakosságára? Az elcsatolt területekből összeálló Burgenland megtartása/megszerzése – alig 4000 km²-es kiterjedése és mérsékelt gazdasági jelentősége ellenére – miért érte meg azt a nem kis diplomáciai, gazdasági és katonai erőfeszítést, amit a két, háborúban vesztes ország megcsappant tartalékaiból egyaránt feláldozott? Eközben a különféle társadalmi–cselekvési terek/szintek közötti kölcsönhatások és függőségek, valamint az új, gyakran csak elméletben létező térszervező koncepciók miként érvényesültek a határhúzás folyamatában? Voltaképp pedig 1921–1922 fordulójára mi motiválta és tette szükségessé – állami és nemzetközi szinteken – a határvita gyors, pragmatikus lezárását? Illetve a kompromisszumos döntéshozásnak milyen későbbi hatása volt a kapcsolatok vagy a revíziós szándék alakulására?

A bevezetés után, az elemzési szempontokat – vagyis a kötet és a kutatás elméleti háttérét – taglaló, három kisebb egységre bontott fejezetben először az idő- és térbeli keretek tisztázására kerül sor. Ebben a szerző röviden rávilágít a határvita folyamatára, időbeli elhúzódsának tényére, illetve az azt elősegítő körülményekre. A tisztánlátás végett néhány korabeli földrajzi kifejezés/topográfiai fogalom is kifejtésre kerül. Megtudjuk, hogy Német-Ausztria mikor és miért vált Osztrák Köztársasággá, illetve Nyugat-Magyarország, Német-Nyugat-Magyarország és Burgenland területi kiterjedtségüket, politikai üzenetüket és jelentéstartalmukat tekintve miként tértek el egymástól. Továbbá egy bekezdés erejéig – egyfajta kontrafaktuális nézőpontból – áttekintést kapunk arról is, hogy 1918–1924

között milyen területi megoldások válhattak volna politikai realitássá az osztrák–magyar határ kapcsán.

A második alfejezet a határmódosításra befolyással bíró cselekvési szintek és szereplők általános jellemzőinek bemutatására koncentrálna. (Jelentőségüket a határkérdés egyes szakaszaiban – mintegy kontextusba ágyazottan – a kronologikusan felépített, a határvita főbb fordulópontjai szerint szakaszolt fejezetek mutatják be.) A kötet megközelítésmódja szerint a helyi lakosság, illetve a regionális politikai és (fél)katonai szereplők cselekvési szintje hasonló hangsúlyt kap a(z) – már részletesebben ismert – állami/kormányzati aktorok és a párizsi döntéshozók aktivitási szintjével. Mindez egészen újszerű, illetve komplex megállapításokra ad lehetőséget. Hiszen ezen középpont figyelembe veszi a hatalmi központ igényei és a távolabb fekvő peremvidék törekvései közötti diszrepanciát. Illetve azt, hogy a határ története nemcsak a benne, vagyis a határok között, azok szabta területen lakók története, hanem a mellette, vagyis a határsávban élőké is. Azoké a közösségé, akikre az erőszakosan, művileg generált határok, illetve a központi politikai rendelkezések – tartalmukat, érvényesülési idejüket és hatásfokukat tekintve – másként hatottak. Különösen egy olyan határvidéken, ahol az interakciók sokasága, az interregionális kapcsolatok a helyiekben évtizedeken át a határ porózusságának és átjárhatóságának fizikai és mentális képzetét keltették. Csakhogy az „egyszerre van és mégisincs” evidenciát a terület birtoklásáért folytatott – makroszinten irányított – harcok megterhelték, ami a határrégióban élőket állandó öndefinícióra készítette. Ennek során a helyi közösségek, kényszerűségből, illetve szükségyszerűségből – saját céljaik elérése, valamint korábbi életük kontinuus folyta-

tása érdekében – megpróbálták kihasználni a határ jelenlétét és megkísérelték át-hágásokkal gyengíteni a politikai akaratot. Emiatt a makroszintű territorializálódás, nemzetállam-építés és szigorodó határőrzet igénye, mikroszinten szembe találta magát a kapcsolatok kontinuitására való törekvéssel. Ezen eltérő érdekeltségek osztrák–magyar határvitában való szerepe szempontjából lényeges, hogy a kötetben a közvetlen határterület és lakossága saját jogán is vizsgálati ponttá válik.

A harmadik alfejezet olyan korabeli közgondolkodást meghatározó globális eszméket és nemzeti, nacionalista jövőképeket mutat be, amelyek a közbeszédben, illetve minden cselekvési szinten befolyásolták a határvita alakulását. Az egyik ilyen kulcsfogalom a wilsoni „nemzeti önrendelkezés” jelszava, illetve varázsszava volt, amellyel kapuk, illetve határok váltak nyithatóvá és egyéni érdekek, elképzelések váltak indokolhatóvá. Legalábbis elméletben bizonyosan. Hiszen a gyakorlat azt mutatta, hogy az önrendelkezés igénye bár makroszinten hivatkozási alapot jelentett, de a határmódosítás igényeit a legtöbb esetben nem a közvetlenül érintett lakosság artikulálta. A másik gondolatkör a bolsevizmus–anti-bolsevizmus szembenállása, amely az ideológiai katalizátor szerepét töltötte be, illetve a nyomásgyakorlás – zsarolási játék – egyik eszközeként szolgált.

Ezek után a monográfia harmadik–hatodik fejezete – a fenti elemzési szempontok mentén haladva – végigvezet a határhúzás folyamatán. Kiindulópontként szemlélteti Nyugat-Magyarország 1918 előtti hely(zet)ét a Monarchián belül. Bemutatva azokat az osztrák–magyar gazdasági összefonódásokat, birodalmi kapcsolati struktúrákat, amelyek a 19. század végére jóval hangsúlyosabbak voltak a kelet-ausztriai városokkal, illetve felvevőpiacokkal, mint a magyar belső

területekkel. A két régió évtizedes gazdasági egymásrautaltsága, prosperitásra épülő komplementer volta intenzíven befolyásolta az 1. világháború utáni kapcsolatokat. Illetve, a nyugat-magyarországi határvitában rendkívüli hatással volt az osztrák élelmiszerfüggőség, mint nyomásgyakorló eszköz és érrendszer felismerésére, amelynek szerepére a negyedik fejezet tér ki részletesen.

Az 1918 októbere és 1919 márciusa közötti időszakot feldolgozó szakasz nyitóképe: Ausztria–Magyarország elvesztette az 1. világháborút. A Párizsban üléselő békekonzferencia, illetve albizottságai az első békefeltételekben nem kívántak változtatni az évszázados közös, történelmi határokon. Csakhogy a vesztes és ellátási nehézségekkel küzdő Ausztria területi–lakossági igényt fogalmazott meg az ugyancsak vesztes Magyarországgal szemben, illetve annak integritás, zómében németek lakta nyugati területeinek és vélt erőforrásainak megszerzésére nézve. A jórészt gazdasági érvekre épített igény megfogalmazása változó intenzitású és dinamikájú elosztási harcot generált az egykori társországok között. Formális és informális utakon Ausztria és Magyarország egyaránt megpróbált minél többet megmenteni saját maga számára a közös örökségből. Csakhogy amíg az osztrák oldal a nagynémet eszme, addig a magyar az integritás megőrzése mentén képviseltette magát, ami által egy olyan aktivitástér alakult ki, amely 1921 októberéig egy kompromisszum lehetősége nélküli szembenállást is jelentett. Miközben – az 1. világháború alatt hozott gazdasági és kereskedelempolitikai intézkedésekkel kiegészülve – egyértelmű lendületet adott egy új, külső határ kikristályosodásához egy olyan területen, ahol korábban még soha nem volt határ. Ráadásul ezen időszakot a Tanácsköztársaság 1919. március–augusztus közötti léte, valamint a politikai

erőszak és paramilitáris erődemonstráció 1919 őszétől való fokozódása is beárnyékolta, amelyek határvitára gyakorolt hatásairól az ötödik és a hatodik fejezet szól.

A kötet ezen részei újabb nézőpontokkal igazolják az osztrák–magyar határhúzási folyamat közép-európai szintű kivételességét. Hiszen hiába ítélték Német-Nyugat-Magyarországot Saint-Germain-ben (1919) és Trianonban (1920) 'de iure' Ausztriának, mivel az osztrák kormányzat – szemben a románnal, a jugoszlávval és a csehszlovákkal – nem volt képes katonai úton (de facto) érvényesíteni a békeszerződésekben neki ítélt/ráruházott területeket. Az osztrák annexió hiánya lehetőséget adott a Tanácsköztársaság miatt – illetve a párizsi meghívólevél hiányában – lépéshátrányba került magyar politikai gépezet beindításának, a pozíciók javításának. A revízió reményében időhúzás vette kezdetét, amelynek az éles hangnemű jegyzékváltások, az ellenségeskedő sajtócikkek, a tiltakozó megmozdulások, a diplomáciai nyomásgyakorlás, a lobbitevékenység és a fegyveres összecsapások is részét képezték. Voltaképp a magyar kormányzat a már aláírt békeszerződések ellenére nemcsak Ausztria gazdasági és katonai gyengeségét használta ki, hanem a nemzetközi politika változó széljárását, a párizsi döntéshozók hezitálását és megcsappant beavatkozási hajlandóságát, valamint a határtérségben működő félkatonai erők aktivitását és a helyi lakosság „ellenállási harcát” is. Az idő előrehaladtával viszont a vita kompromisszumos megoldása minden szinten egyre sürgetőbbé, (nemzet)gazdasági szempontból pedig – felismerve a realitásokat – elengedhetetlenné vált. A magyar kormányzat 1921-ig ugyan sikerrel ignorálta jogi kötelezettségeit, de ahogy a monográfia is hangsúlyozza, a kormányközi tárgyalások megkezdése – a Velencei Jegyzőkönyv aláírása és a soproni népszavazás megtartása –

szükségszerű lépéssé vált. Egyrészt a továbbra is egymásra utalt gazdasági kapcsolatok tehermentesítése és normalizálása miatt, másrészt a legitimitás érdekében. Johann Schober és Bethlen István felismerése – nemzetközi közvetítéssel – hozzájárult ahhoz, hogy a Burgenland-kérdés 1922 fordulójára lezárt ügy legyen, úgy, hogy Ausztria végül jóval kisebb területet kapott annál, mint amit 1918-ban igényelt. Később még sor került különféle lakossági meghallgatásokra, területcserére, de az egymásra utalt osztrák–magyar érdekek már nem engedték a probléma eszkalálódását, illetve kerültek minden olyan demonstratív lépést, amely a nyugat-magyarországi kérdést megzavarhatta volna. Különösen, hogy ezen impériumváltás – a népszavazástól eltekintve – nem szükségszerűen tükrözött helyi igényeket és hosszú távon nem feltétlen igazolta az elcsatolás mögötti gazdasági érveket.

A monográfia jegyzetapparátusából is kitűnik, hogy a szerző széles merítésű forrásbázisra épít, köztük számos helyi, országos és államközi anyagra, levéltári és sajtóforrásokra, diplomáciai iratokra, jelentésekre, valamint a korábbi és legújabb szakirodalomra egyaránt. Mellékletben találunk egy szemelvénygyűjteményt is, amely többek között miniszterelnökségi iratok, minisztertanácsi jegyzőkönyvek vonatkozó részleteit tartalmazza. De ezen szakaszban helyet kapott féltucat német nyelvű irat – első ízben – magyarra fordított változata is. A kötet képanyaga a betördelt közel félszáz illusztráció alapján sokrétű és változatos. Röplapok, plakátok, hirdetések és jelentések ugyanúgy kerülnek az olvasó elé, mint portrék, korabeli felvételek és életképek. A tájékozódást, illetve áttekinthetést a könyv végén személy- és helynévmutató is segíti.

Nagy Adrienn

Dr. Ireneus Galambos élete és munkássága.

Leben und Werk.

SZERK. KELEMEN LÁSZLÓ. UNTERWART: UNGARISCHES MEDIEN- UND INFORMATIONSZENTRUM, 2022. 310 P., FÜGGELÉKBEN 41 FEKETE-FEHÉR FÉNYKÉP.

Nekünk, Vas megyeieknek, de a nyugat-magyarországi régióban élőknek, sőt egész Magyarország szempontjából fontos és dokumentumértékű az a kiadvány, amelyet az unterwarti/alsóöri Magyar Média- és Információs Központ (német rövidítésben: UMIZ) adott ki dr. Galambos Ferenc Iréneusz életéről és munkásságáról.

A teljes terjedelmében kétnyelvű – magyar–német –, keménytablás kötet hátoldalon olvasható rövid ismertetésből megtudjuk, hogy a kiadvány dr. Galambos Iréneusz OSB halálának 15. évfordulója alkalmából jelent meg. A könyv életének rövid áttekinthetése mellett, a bencés rendi szerzetes

Dr. IRENEUS GALAMBOS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

LEBEN UND WERK

EINE PUBLIKATION DES UMIZ / AZ UMIZ KIADVÁNYA

– 1977-től 2002-ig Alsóór plébánosa volt – éves jelentéseit tartalmazza. Személyes betekintést kaphatunk abba, hogy milyen szerepet játszott lelkipásztorként, művelődésügyi szolgálóként és mentorként a burgenlandi magyarok körében, de mesze határokon túl is.

A könyv előszavát Liszt Klára, Alsóór polgármester asszonya írta, akinek minden sorát, gondolatát egyetértően idézzük föl, miszerint a könyv kísérletet tesz arra, hogy egy szerzetes pap, akinek szelleme és víziói néhány esetben szembenállóak is voltak az akkori idővel, életútját és gondolatvilágát felvázolja. *„Az Egyházközösség őt mint igen kapcsolatbarát és lelkes emberként ismerte meg, aki számára a gyermekekkel és ifjúsággal való foglalkozás kiemelt fontosságú volt. Tanárként egy egész generációt befolyásolt. Dr. Galambos lelkiismeretesen látta el plébánosi teendőit is, öreg és beteg emberekről is gondoskodott. Kiválóan odafigyelt az emberek mondanivalóira és számtalan mélyreható beszélgetést vezetett. Olyan jól fel tudta dolgozni az emberek örömeit és aggodalmait, hogy beszédei, illetve prédikációi során elmondott szavai értékes segítségnyújtásként hatott sok emberre. Életét teljes egészében a közösség szolgálatának adta át. Nem csak plébános volt, hanem kulturális mentor, az Alsóóri Könyvtár alapítója és alsóóri egyesületek segítőtje is. Sokat meg tudott mozgatni az egész régióban, az úgynevezett Órvidéken. A magyar nyelv és kultúra iránti fáradozásai kiemelten értékelendők voltak. Tudását és gazdag tapasztalatát faluközösségünk javára fordította, számára sz irgalmasság egy igen mély szociális érzésből eredt, amely egyben az egoizmus megvetését is jelentette. Bencés rendi szerzetesként szellemi lénye mindig hű maradt rendjéhez. Dr. Galambos nyugdíjas koráig Alsóór plébánosa volt, egészen haláláig szerény és egyszerű*

ember maradt. Az alsóóriek végtelen tisztelettel tekintenek fel személyiségére.” (6. p.)

E sorok írója abban a szerencsés helyzetben volt, hogy személyesen ismerhette a – sokak körében Galambos atyaként emlegetett és tisztelt – plébános urat. A Vas Megyei Múzeumi szervezet vezetőjeként (1985–1993) elsősorban szakmai kapcsolatban álltam vele. Lenyűgözött széleskörű érdeklődése és műveltsége, fáradhatatlanul aktív egyénisége, segítő személyisége és nem utolsósorban szerénysége. Kiténik ez, a kötetben olvasható évről évre szóló, tömören összefoglalt beszámolókból. Azt hihetné az olvasó, hogy a beszámoló cím alatt száraz eseményfelsorolásokat, statisztikákat talál, ám ennél sokkal–sokkal többről van szó.

Természetesen a tárgyyszerűség és a pontosság elsőrendűen fontos e dokumentumértékű, évenkénti híradásokban. Zavarba ejtően sokoldalú és szinte megszámlálhatatlanul nagyméretű volt, oly annyira, hogy felsorolni sem lehet azt a kiterjedt kapcsolattartást, amit intézményekkel és a legkülönbözőbb foglalkozású, funkciójú személyekkel – államférfiak, politikusok, közéleti emberek, művészek, tudományos kutatók stb. – kezdeményezett és fönntartott. Mindezek háttérben dominált az a legnemesebb értelemben vett szolgálat, amelyet Alsóórbe kerülése után visszavonulásáig a burgenlandi magyarság körében és érdekében végzett. Szinte hihetetlen, hogy mi minderre jutott ideje, ereje.

Dinamizmusára csak egyetlen kiragadott példa 1991-ből: *„Szeptember iskolakezdetés (a sopróni magyar óvónő sehol nem kap szállást, ezért most itt lakik a plébánián). 15-én máriacelli magyar zarándoklat, az idén a felsőóriekkel együtt béreltünk egy autóbust. Előtte 13-án Németszentgróton a skanzenben a 'Bölcsők' kiállítás megnyitása (egyben a 'Burgenland 70 éves' ünnep-*

ségek kezdete)¹ 20-án a Gellért szállóban a 'Széchenyi Társaság' közgyűlése. Sok kedves ismerőssel találkoztam itt is a kitüntettek között. 27-én Lentiben. Október 1-én Batthyányiéknál Németújvárott a bécsi nagykövettel. 4-én és 5-én a IV. tudományos tanácskozásunk 'Burgenland magyar öröksége' címen (20 előadás, nagyon jól sikerült). 21-én a győri főiskolán előadás 56-os emlékeiről, 22-én a rákoskeresztúri temetőben, 23-án Győrött Szigethy Attila emlékművének leleplezésén avatóbeszéd. 25-én Bécs: 'Szomszédos népek' konferenciája, 26-án hagyományos zárandoklat. Sümeg-Hegymagas, hangulatos pincelátogatással." (49–50. p.)

Meghatottsággal emlékezem vissza, hogy számomra tudott elfoglaltságai ellenére a milicentenáriumi évben megkerestem az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság Magyarságkutató Munkabizottságának elnökeként azzal a szándékkal, hogy a Körmenten 1996. május 25–26-án megrendező „Hagyomány és korszerűség – A néptánc és népzenei hagyományok szerepe a nemzeti identitás formálásában” című konferencián vegyen részt, pontosabban előadás megtartására kértem föl. Fölvetésre azonnal igent mondott, ám szolgálati kötelezettségével összefüggő feladatai miatt személyesen nem tudott megjelenni, de előadásának kéziratát eljuttatta hozzánk, s így az később meg is jelent.²

Szinte állandóan mozgásban láttam. Pedig a szervezetét minden szempontból megterhelő életmódja, életvitale következ-

tében egészségi állapota meg-megingott. Tanulságosak az ezekre utaló följegyzései is, mert kiderül, hogy ezek kapcsán is a közösségére, s a jövőre gondolt. Az 1993. évet áttekintő beszámolójának végén írta: „Alsóórött szeretnék, amit csak lehet az itteni fiatalokra átruházni, a tanítást is és Felsőórött is átadni a magyar hívek lelki gondozását. Ha minden sikerül, akkor is lesz még elég munkám, ha egészséggel és erővel győzöm, biztosan fogok egy csomó új feladatot találni. de ha az Úristen megrokkantást mérne rám, vagy váratlanul magához szólítana, ezekhez is kérem kegyelmét. Mindenesetre reménykedve és bizakodva kezdem tehát az új évet, mert még rengeteg a tervem, s ezt kívánom mindenkinek.” (65. p.)

A következő évben már testi fájdalmáról is említést tett, de továbbra is a szolgálat élete meghatározója: „Lábfájásom különben már szeptember végén jelentkezett. Októberben különböző kúrákon vettem részt, egyelőre még nem javult állapotom. Októberben már 75 éves leszek. Eddig igazán a tenyerém hordozott az Úristen, úgy látszik most megengedi, hogy másképpen is követhessem. Remélem az új esztendőben azért csak segítenek rajtam az orvosok. Sok tervem volna még főleg itt Alsóórött a vállalkozó fiatalokkal, persze az öregekkel is, de természetesen a burgenlandi magyarsággal is. Kulturális egyesületünk 25 éves jubileuma után úgy tűnik, itt is jelentkeznek új munkatársak. Kis sajtónkat szeretnénk tovább fejleszteni: az 'Őrséget' igazi burgenlandi folyóirattá kifejleszteni, az 'Őrvidéki Híreket' is sűrűbben megjelentetni: rövid beszámolókkal és rendezvényeink meghirdetésével. A gyermeklapot minél több burgenlandi, magyar iránt érdeklődő gyermekhez eljuttatni. A 'Magyar Intézet' tanácskozásainak fontosabb előadásait külön kötetben megjelentetni. Az idén ősszel a népi színjátszásról szeretnénk tanácskozni.” (71–72. p.)

1 Lásd Gráfik Imre: Wiegen. Bölcsök. Über die Wiege. [Gerersdorf, 1991.] 22 p. Kiállítási katalógus.

2 Galambos Ferenc Iréneusz: A magyar néptánc, népzenei hagyományok és a népdal identitás megőrző szerepe a burgenlandi magyaroknál. In: Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője. 22/4. Pars ethnographica, 1995–1998. Hagyomány és korszerűség. Konferenciák és rendezvények a milicentenáriumi évben. 1. köt. Szerk. Nagy Zoltán. Szombathely, 1999. 127–136. p.

Galambos atya azonban nemcsak számba vette a történéseket, sorolta az eseményeket, hanem olykor kritikai észrevételeket is megfogalmazott. Az 1996. évben jegyezte le, hogy: „Július 1-én és 2-án Kismartonban az 'együttműködő pasztorációról', mint a jövő modelljéről volt szó. Kőszegen, a kultúrtörténeti szimpóziumon 'a szomszédos népek egymásról alkotott képéről'. A magyar előadók inkább elméletekkel foglalkoztak, az osztrákokról alkotott magyar véleményről nem volt szó. Annál újszerűbb volt a burgenlandi történések vallomása – Peter Haslinger előadása kapcsán, – hogy 75 éven keresztül csak az Ausztriához való csatlakozás helyességét emlegették, pedig más vélemény is lehetséges.” (82. p.)

Folytathatnánk a kötetből az idézetek sorát, amelyek mind–mind azt igazolják, hogy dr. Galambos Iréneusz páratlanul gazdag életet élt és példát mutató munkásságot folytatott. Ehelyett inkább ajánlom, hogy aki csak teheti, vegye kézbe az itt ismertett könyvet. Ezt erősítendő, rendhagyó módon a kiadvány előszavában olvasható sorokat idézem, amelyek a könyvet szerkesztő és kiadó Kelemen László, az UMIZ intézményvezetője – úgy is mint Galambos atya hagyatékának továbbvivője – jegyez: „Dr. GALAMBOS Ireneus OSB (1920–2007) ... Évtizedeken át a magyar népcsoport egyesítő és központi személyisége volt. A népcsoport számos egyesülete sokat köszönhet neki. Azonban nemcsak pap és kultúraápoló volt, hanem mindenekelőtt tanár. Tanár két szempontból is: egyrészt mindig igyekezett átadni gazdag történelmi, magyar kulturális és nyelvi ismereteit, másrészt rendelkezett azzal az adottsággal, hogy másokban is fel tudta ébreszteni a tudás- és műveltség iránti vágyat. Karizmatikus természete révén képes volt arra, hogy a képzés és tudás iránti kíváncsiságát átadja a körülötte lévőknek, teljesen új dimenziót adva a 'népoktatás' kife-

jezésnek. Halála után is mindig igyekeztünk megőrizni egykori mentorunk szellemi örökségét. Különösen boldogok voltunk, amikor 2011-ben felavathattunk egy emlékművet Galambos atya tiszteletére az alsóóri 'Öreg iskola' kultúrház előtt. Azóta az emlékművet rengetegen látogatják, köztük zarándokok is. Az emlékhelyet folyamatosan koszorúk és gyertyák díszítik. A helyi közösség kulturális identitásának jelentős részét Dr. Galambos atyának köszönheti. Az UMIZ nemcsak szellemiségét, hanem létét is neki köszönheti. Személy szerint intézményvezetői életutamat köszönhetem atyának. Lelki öröksége mindig jelen lesz bennünk: 'Ora et labora et lege!' ('Imádkozz, dolgozz és olvasd!')” (17–18. p.)

Az igényes előállítású, minőségi papíron, kiváló méretű betűkkel nyomtatott, tanulságos és olvasmányos kötet, méltó módon állít emléket a személyében, egyéniségében és munkásságában örökké felejthetetlen dr. Galambos Ferenc Iréneusz-nak. A könyv kétnyelvűsége természetes és egyben szimbolikus is. A szövegkezelés figyelmes és gondos. (A magyar anyanyelvű olvasó a magyar szövegben kisebb nyelvhasználati eltéréseket és néhány elütést ugyan találhat, de ezek egyáltalán nem zavarják a szövegértést.) A kiadvány minden tekintetben dicséri mindazok munkáját, akik bármilyen módon – társzerkesztő, jegyzetíró, korrektor, digitalizáló, fényképet rendelkezésre bocsátó – a könyv előkészítésében és kiadásában közreműködtek.

Az lenne a kívánatos, ha ez a könyv minden magyarországi közkönyvtárban, s minden határainkon túli magyar intézményben az érdeklődő olvasók rendelkezésére állna.

Gráfik Imre